

ЖІНКА ЗІ ЗБРОЄЮ НА СТОРІНКАХ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. КОНТЕКСТИ ПРОЯВУ

У періоді української історії, названому дослідниками литовсько-польською добою, ще й досі залишається невивченою ціла низка явищ. Зважаючи на важливу роль у суспільному житті України XVI – першої половини XVII ст. войовничої чоловічої спільноти - козацтва як стилю життя та світосприйняття, поза увагою дослідників залишилася така значуща сторінка багатогранного життя тогочасного соціуму, як роль і статус українських жінок. Бо інтерес до становища жінок, як правило, зводився до вивчення козацького аскетизму - відречення запорожців від сімей, жінок та зосередженні їхніх моральних, розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Та ще до Кулішевого “Не ступай, бабо, ногою у Січовий кіш, лучче в домовину”. [1]

“Безшлюбний”, аскетично налаштований козак у шароварах і вишиванці, в уяві широкого загалу, поступово став ідеалом, а далі - незаперечним “українським архетипом чоловіка” та основною складовою частиною “очоловіченої моделі” українського суспільства. У такому ідеалі чоловіка, твердили науковці, “відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII ст. з його прагненням до освіти, миру, людяності і водночас із безконечними війнами, безконечними смертями в ім’я віри і свободи.” [2, с.280]

Проблема присутності жінки у войовничому середовищі Козацької України з периферії розгляду (тобто, з того як вона, представлена в джерелах) лише в останнє десятиріччя ХХ ст., потрапляє до його центру, [3] хоча джерела самі по собі, не давали для цього підстав – підстава визначалася, до певної міри, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити “очоловічений по самі вінця” (і прийнятий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

Отож, аби вияснити чи відповідає дійсності винесена у заголовок нашої статті теза про присутність жінки у військових традиціях України литовсько-польської доби, спробуємо подивитись на пройдені шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях, крізь призму світоглядних уявлень і традицій життєустрою людей тієї епохи. Для цього, відгородивши мозок від вірусу сучасності, спробуємо ще раз вчитатись в сюжети легенд і переказів з теренів Нижньої Наддніпрянщини, в сторінки козацьких літописів, різноманітних письмових джерел, а також вслухатися в народні пісні і думи, які й досі зберігають дух та присмак козацької епохи.

Пошуки “жінки зі зброєю” ми почнемо з того, що в межах XVI – останньої чверті XVIII століття українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави - Речі Посполитої, а з 1654р. були приведені у тісний зв’язок з державним устроєм Московської держави. Досить віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони – Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпрянщина (Середня і Нижня) являли собою, об’єднану лише за мовним та, в деякій мірі, релігійно-конфесійним (православ’я) принципами цілісність. В уяві тогочасних жителів Волині, Поділля, Київщини і Наддніпрянщини політична незалежність країни, на відміну від сучасного стереотипу мислення, не ототожнювалась з державною суверенністю, оскільки, тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підданого. [4, с.82]

А тому на цих, досить обширних територіях існувала велика кількість, скажемо так, “місцевих” (чутливо залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою, які, “по своєму”, віддзеркалювали жіночу присутність в практиках повсякденного життя.

На південно-східних кресах Речі Посполитої, зрушення, які, вочевидь, перевернули руське життя після зміни державної приналежності і типів цивілізацій у Києві та готично-європеїзованому Львові, хіба що легкими брижами ковзали над степом, що гігантським пасмом оточував українські землі з Півдня. Заселене кочовою людністю Поле, а по-татарськи Нейһат (Степ), на першу половину XVI-го століття тягнуло-

ся ледве не на п'яту частину нинішньої України охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та почасти – Одеську і Запорізьку області. Своєрідними “дверима” в це Поле з боку досить густозаселеного (в тогочасному розумінні) Подніпров'я були пороги – переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра простягаючись на багато кілометрів між теперішніми містами Дніпропетровськом та Запоріжжям. За порогами, нижче, описаної ще в середині Х ст. Костянтином Багрянородним, Кічкаської переправи, починався Дніпровський Низ. Густі дубові гаї в гірлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, велика кількість риби, птахів і диких звірів, родючі землі та південна розкішна краса, витворювали з цих місць привабливу райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ та Дніпровські пороги.

Для нас, в цьому контексті, важливим буде не стільки факт участі в колонізації краю вихідців з різних регіонів тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності (на протилежному напівострові більшість вітчизняних дослідників другої половини ХІХ-ХХІст.)[5] в культурних практиках і традиціях степового краю жіночих слідів.

Не можна не погодитись з тим, що особливі умови життя на окраїнних землях, сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу.

Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя, а не закон, розв'язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитись не лише на чоловіках, а й на жіноцтві.[6, с.12]. Живучи в багатих на дико-го звіра, рибу, птицю і різноманітні небезпеки “пограничних” місцевостях жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприємливою господинею, але й безстрашним воїном, здатним захистити себе і свій дім від нападників. Такі умови життя повинні були, невідворотно, впливати на характер жінки, виховували з неї енергійну, “напівчоловічу натуру, здатну до скорботи, і до самих жажливих випробувань”.[7, с.271] Повне небезпек життя на окраїнних землях, давало більше простору для жіночої самодіяльності, аніж розкішні палаци, затиснутої в лещата регламентів та релігійного догматизму Європи.

Шукаючи жіночі сліди, ми будемо “збирати все, що залишили по собі люди”, мешканці цього регіону, “критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення”[8, с.10] про минуле цього краю...

Взявши до уваги твердження Наталі Яковенко, про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення, як правило, повинні бути “еквівалентними моделі “високої” культури.”[9, с.107] спробуємо подивитись на жінку (її присутність, або не присутність у військовій культурі ранньомодерної України) крізь призму світоглядних уявлень ординарних людей – мешканців найбільш маскулінізованого дослідниками ХІХ-ХХст. регіону Південної України - Запорожжя. Для цього, крім традиційних джерел, залучимо до аналізу ті історичні джерела, які, до недавнього часу, вважалися неважливими в руслі позитивістського наративу – історичні пісні, легенди та перекази.

Виходячи з цього, зосередимо дослідницьку увагу на піснях, легендах і переказах, записаних фольклористами безпосередньо на теренах колишнього Запорожжя, історико-географічної області, яка протягом тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру Нижньої Наддніпряниці і була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти – козацтва. Апеляція до цього шару народної прози, який традиційно називають історичним, видається, нам, цілком виправданою, оскільки саме він, за характером героя, події або хронотипу асоціюється з певною добою, соціальним середовищем чи історичною особою. [10, с.11]

Відбиття дійсності в такому типі історичних джерел має характер художнього осмислення дійсності (в письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатокітве існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають

реальне життя. В цій системі, окрім інформаційної, кажучи словами Лева Пушкарьова, закладена ще й "емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, аніж точні фактичні дані." [11, с.61]

Не викликає сумніву і твердження про те, що основний зміст більшості історичних переказів складають описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності, (цілком вірогідних) історичних подій, [12, с.11-12.] які привертали увагу і відображались в свідомості, окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція з часом відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів які знаходились в інших часових координатах) деталей і наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози, залишилось незмінним - відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Отже для пошуку слідів жінок в культурних традиціях українського степового соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел виглядає цілком виправданим.

Таким чином, основою нашого подальшого аналізу стане масив історичних пісень, легенд і переказів з теренів колишнього Запорозжя. Ми будемо мати перед собою не простий набір усних (фольклорних) історичних джерел, а домінуючу суспільну сітку вартостей, що була характерною для козацької епохи, і в світлі якої повинна постати приналежність або неприналежність становища жінки, побаченого кризь призму чоловічих уявлень про "благо".

Почнемо з записаного Д. Яворницьким на Катеринославщині (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказу "Могила Настина" (в інших варіантах "Могила Насті"). В цьому переказі присутній, опис зовнішнього вигляду та сценаріїв повсякденного життя відважної отаманші на ймення Настя. Переказ розповідає про те, що Настя, носила шаблю, шаровари, шапку і "держала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка". [13, с.128] Відвага, сила і хоробрість цієї жінки очевидно були настільки великими, а її дії, як ватажка, настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує "отаманша". Як бачимо, образ жінки-воївниці, включає в себе, в даному випадку, доволі розповсюджену на українських землях в XVI – першій половині XVIIст., традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т ін. Інформацію про це подають не лише усні, а й ряд письмових джерел. За твердженням італійського і польського історика початку XVIIст. Олександра Гваньїні, серед загиблих захисників замку Прухнік на Поділлі (опис подій 1524 року) були знайдені тіла переодягнених у чоловічий одяг жінок. "Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови..." [14, с.11-12] Мемуарист Михалон Литвин також звертав увагу сучасників на те, що жінки шляхетного стану, мають право вільно "бувати в товаристві чоловіків (на відміну від татарських і московських О.К.) і носити майже чоловіче вбрання..." [15, с.96-101] Не складали виключення і військові обладунки. [16]

В записаному Г. Надхіним на Катеринославщині, у другій половині XIX ст. переказі ми знайшли інформацію про рівень впливу жінки на традиції та повсякденне життя войовничої козацької спільноти. "...У запорожців був звичай (виділено нами О.К.) інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж (виділено нами О.К.)." [17, с.54] Як бачимо, переказ свідчить, про те, що на Запорозжі були і "місцеві дівчата", і "місцеві" звичаї одруження, і "місцеве" шлюбне право, а отже маємо підстави говорити й про "місцевих" народжених в межах Запорозьких Вольностей дітей. Цікаво, що схожий за змістом переказ, в кінці XIXст. записав на Волині, і відомий український історик О.Левицький. В ньому також, розповідається про те, що: "...молодий козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла молода дівчина (виділено нами О.К.) і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки (виділено нами О.К.) і цим звільняє від страти". [18, с. 14]

Документальне підтвердження побугування на українських землях, такого типу козацької звичаєвості ми віднайшли серед записів занесених до книги гродської Луцької. В одному з документів говориться про те, що в 1606 році на Волині, в м. Олиці, в магістратському суді розглядалась справа слуги литовського

підстоля Миколая Глібовича, Януша Кобринця, який служив у того Глібовича “службу гайдуцькую”* і за вбивство товариша “был осажоним на горло”, себто засудженим до смертної кари. Під час розгляду цієї справи “одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб” (виділено нами О.К.). Дівчина привселюдно звернулася до “шляхетних і учтивих людей” які були присутні при розгляді справи, “бажючи його (злочинця) “собі впросити в стан святой малженський”. Януш Кобринець відразу ж погодився на цю пропозицію і в присутності свідків, був спочатку, обвинувачений з цією дівчиною, а потім звільнений з під варті. Відповідний запис про звільнення козака від смертної кари був занесений і до книги гродської Луцької. [19, с.521-522]

А от, в переказі, записаному краєзнавцем А. Ковальовим, на Дніпропетровщині, (в межах колишніх Запорозьких Вольностей), знаходимо безсторонню розповідь про те, що в повстанні під проводом Якова Острянина (1638р.) активну участь брала дружина кодацького сотника Семена Мотори - Варвара. Особливо відзначилась ця Варвара під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин, нібито, доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом “особливого зла” з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. “Потоцький, нібито, наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях. Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер”, серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора. [20, с.104-105] Інформацію про участь українських жінок у різного роду військових змаганнях подає не лише значна кількість дотичних до наведеного, усних історичних джерел, [21] але й різноманітні письмові джерела. Серед усних історичних джерел, записаних поза межами Нижньої Наддніпрянщини, особливо виділяються історичні перекази про дівчину-попівну з міста Ведмедівки, яка своїм голосом повалила сімсот турок яничар, коли ті намагалися взяти місто штурмом. [22, с.88] А також переказ про войовничих жінок з міста-фортеці Буші та дружину бушанського сотника Звисного Олену. Коли переважна частина чоловіків захисників фортеці загинула, жінки та дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська, аж доки Олена не підпалила пороховий льох...[23]

Аналіз литовських, польських і московських офіційних актів, відповідного періоду, підтверджує той факт, що українські жінки активно включались у військову структуру Великого князівства Литовського, в структуру прикордонних військових формувань Речі Посполитої, і навіть в структуру козацького війська. [24] Документи свідчать, що серед козаків постійно знаходилась достатньо велика кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були, “білоголови” - дружини козацької старшини та заможних козаків, “дівки-бранки”, куховарки, “ворожки-чарівниці”, оточені гуртами помічниць, які, за необхідності, виконували різноманітні функції від зв’язкових, до шпигунок, диверсанток і таке інше. У документах іноді вказувалися прізвища жінок-шпигунок та викладалася суть добутої ними розвідувальної інформації. Так у скарзі Марка Гуревича на мінського воєводи́ча Казимира Паца згадується “Миколаєва Кграбовецкая, которая радою (виділено нами О.К.) и за шпикга даючи ему о мне знати где ся оборочаю и резидую...[25, с.427] Жінка виконувала роль шпигунки і під час організації наїзду кн. Петра Збараського на садибу шляхтича Федора Дедеркала (1603р.) [26] Інколи роль розвідниць виконували монахині, пристарілі жінки, а також залучені розвідницями до шпигунської діяльності їхні малолітні діти, родичі та служки. Участь жінок у шпигунських операціях, не обмежувалась збором інформації про оборонні споруди, озброєння та всі найбільш значні події, пов’язані з потенційним об’єктом нападу, жінки часто приймали участь і в плануванні військових операцій - “радили”. [27] Серед повсталих селян, які залишивши маєтності київського підкоморія Юрія Немирича “покозачились” і приєднались до козацького війська були й жінки, серед них вдови Белатича, Павлича, Стасича, Янчіша, донька Зіткова та інші. [28, с.446-470] Показані селянки, як правило, інформували козацькі загони про кількісний склад, місце перебування ворожих підрозділів, їхнє озброєння, про засідки та будівництво земляних фортифікаційних споруд.

Сучасник розгрому підрозділу козацького полковника Донця під містом Заславлем, польський поет середини XVIIст. М. Кучкаревич, зазначав, що ввірвавшись в козацький табір, поляки захопили "козацьку чарівницю Солоху", яку спочатку піддавали тортурам, а потім, за твердженням Кучкаревича спалили. [29, с.329] Автор козацького літопису Самійло Величко описуючи бій під Заславлем також наголошує на участі в ньому принаймні двох жінок – сестри полковника Донця, яку визначає як учасницю козацького герця і "чарівницю" та її товаришки. Літописець не підтверджує факту спалення "чарівниці", але зазначає, що поляки піймавши ту "чарівницю з її товаришкою, повтинали їм шії..."[29, с.329]

Дещо інакше тлумачить перебіг цього бою і загибель жінки, яку поляки називали "козацькою чарівницею" український історик Іван Крип'якевич. Він стверджує, що в "в цьому бою брали участь з українського боку й жінки, одна з них, Солохна Донцівна, попала в польський полон і поляки покарали її на горло як чарівницю." [30, с.207]

Козацький літописець Самійло Величко, вже згадуваний польський поет М. Кучкаревич та історик І. Крип'якевич сходяться на думці про те, що сестра полковника Донця, Солоха, з товаришками брала участь в цьому поході, перебувала в бойовому козацькому таборі, "пробувала щастя в козацьких герцях", що личило лише найвідважнішим воїнам та зналася на чарях?.

Військова активність жінок шляхетного стану в близьких до татарських кордонів місцевостях також була, за свідченням письмових джерел, доволі узвичаєним для тих неспокійних часів явищем. Саме там, шляхетські садиби, за влучним спостереженням Л.Харевичової часто перетворювалися на оборонні твердині. [31, с.36-37]

Аби захистити свої маєтки від грабунків і розорення жінки вимушені були братися за зброю, часто, нарівні з чоловіками. Дружина відомого "охоронця степової України" Стефана Хмільцького (помер 1630), Теофілія з Хруслинських, не ховалася від небезпеки у великій добре захищеній фортеці. Вона постійно супроводжувала чоловіка під час його походів у Степ, живучи на степовому пограниччі в походному наметі. [31, с.38]

В 1609 році волинська княгиня Софія Ружинська, "добре ся нарадивши" [32, с.349-350] зі своїми службниками, урядовцями та чоловіком своїм, кн. Романом Ружинським [33], вкупі зі своєю помічницею, Ганною Комаровською, та її чоловіком Кевличем, "приспособивши себе немало обчыхъ и посторонныхъ людей на помощь" напала на чолі шеститисячного добре озброєного і організованого війська на с. Черемошку, маєток князів Корецьких.

Керувала збройним нападом, виконуючи "раду и волю князя Ружинского", "сама княгиня Ружинская съ паномъ Кевличомъ и панею Кевличовою"[32, с.351] (Виділено нами О.К.) «Обычаемъ неприятельскимъ» оточила замок і місто, а потім «въ трубы, сурмы и бубны вдаривши и окрикъ (глас О.К.) великий справивши» (тогочасна військова тактика штурму укріплень О.К.), взяла їх штурмом після запеклого бою. Військо очолюване кн. Ружинською «помордувало» й «позабивало» населення села, пограбувало все майно, а сама Черемошка була «на корень» спалена. [32, с.351-352] Під час таких виступів, зауважує, українська дослідниця Н. Мірза-Авакянц «жінки, зазвичай озброювались, як тогочасні вояки, носили панцирі», [6, с.26] мали холодну та короткоствольну вогнепальну зброю.

В 1570 році серед жителів Волинського воеводства набула широкого розголосу розгорнута двома шляхетними жінками Марією Гольшанською (дружиною кн. Андрія Курбського) та її сестрою Ганною Мильською війна. Дві розлютовані жінки, зазначає Н. Мірза-Авакянц, боролись зі страшною настирливістю та злістю і цілих три сусідні повіти – Луцький, Володимирський та Пинський – стали місцем їх сутичок; численні юрби кінних сновигали по дорогах, а на чолі їх стояла сама Мильсона в панцирі з криці. [6, с.26] Шляхетна волинська пані, невістка Луцького владика Іони Красненського, Ганна Борзобагата-Красненська прославилась тим, що у запалі збройної боротьби з сусідом кн. А.Курбським зневажила постановами самого короля Речі Посполитої Стефана Баторія. Ця сильна, жадібна, гоноровита і дуже войовнича жінка зуміла забрати в свої руки справи свого батька, чоловіка Олександра Журавницького, а врешті і справи цілої єпархії. Коли її чоловік посварився кн. Андрієм Курбським і польський король Сте-

фан Баторій ставши на бік кн. Курбського присудив князеві значну суму грошей з Красненських Журавницьких, Ганна не погодилась закінчити цю справу миром. Вона рішуче повстала проти рішення Баторія і привселюдно оголосила про невиконання судового декрету. Тоді розгніваний король наказав силою примусити Красненських виконати судові рішення, зібравши для цього «посполите рушіння» (військо) цілого повіту. [6, с.27]

Але й після цієї погрози войовнича жінка не здалась. Вона привселюдно заявила нападникам про те, що «будет до горла свого боронити»[6, 27] власну маєтність і скарб. Шляхта відступила без бою. Після цього вкрай розгніваний король оголосив «посполите рушіння» (збір війська) вже цілого Волинського воеводства і воно, 11 серпня 1582 року, виступило проти Красненських. [34, с.78]

Проте і цього разу смілива волинянка взяла верх над хоробрим польським королем. От що написав в своєму рапорті про цю подію судовий виконавець – возний: «...поділивши людей на три частини, пан Василь Борзобагатий-Красненський (чоловік Ганни) ...сам з одним загonom перегородив дорогу на маєтки свої Колнятичі та Ставров, і пані жінка його милости Ганна... з двома останніми (загонами О.К.) (один з них кінний, а другий гайдуки) розташувалась у долині та загородила шлях до маєтку Красного з гарматами, гаківницями, рушницями та іншою різноманітною зброєю, яку вживають під час війни...» З сією озброєною силою пан Василь Красненський та його дружина «стріляли у вашу милость, пане підстаросто, - писав возний, і у людей повітових з гармат, рушниць та гаківниць і хотіли забити вашу милость»...[34, с.78-79]

Приклади художнього відображення образу жінки-войовниці, відважної «отаманші» знаходимо не лише переказах та документальних джерелах, а й в історичних піснях та думках. [35]

Так, у пісні про козака Супруна, який потрапивши в ординський полон, передає сестрі лист з проханням про допомогу, розповідається, про військову звиягу сильної жінки, справжньої степової амазонки, яка воювала з нападниками на пограниччі і «гнала бусурманів у полон».

«Гей, а не вспіла а рідна сестра
Супрунові листи получити,
Як почала своїм добрим конем,
Як огнем, летіти.
- Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
Чом не дав до сестри знати?
Почав битись, воювати,
Не дав сестрі знати.
Ой не вспіла тая сестра
З коника упасти, Почала бусурманців в полон гнати.
- Ох і зоставайся здоров, милий брате,
та давай же ти сестри завчасу вже знати.
- Сестро ж моя дорогая,
Яка ж ти слуга сильная!» [36, с.587-588]

А в народній пісні «Ой у лузі та і при березі», чується жива розповідь про настрої козаків, які нарікають на гетьманську матір, яка «хоче ними звоювати турка».

«...Ой раді б ми та і вертатися –
Гетьман не пускає!
Та не так гетьман, та не так гетьман
Як гетьманська мати,
Хоче нами, нами козаками
Турка звоювати...» [37, с.40-41]

Присутність жінки в культурному просторі Запорозьких Вольностей засвідчують не лише народні пісні та перекази, а й письмові джерела.

Так, в укладеному в 1531 році, акті про продаж маєтності, говориться про те, що якась Уляна Потапова з дітьми своїми Опанасом і Богданом Потаповичами продала маєтність Ворохобовичі «в Бельх Берегах лежачое» [38, с.69-70] За твердженням українського історика Наталі Мірзи-Авакянц Білими Берегами або Білобережжям в XVIст. називалась місцевість, яка знаходилась, неподалік Дніпровських порогів, [39, с.22] а отже, в межах Запорозьких Вольностей.

Історик Й. Ролле, посилаючись на документи приватних польсько-українських архівів, в кінці XIX ст. зробив, спробу вписати активність жінок-шляхетного стану в контекст історії Запорожжя. В одному із своїх сюжетів про українсько-татарське пограниччя, він описав сценарій участі жінок в викупах та обмінах полонених, які, протягом багатьох років, проводилися в Запорозькому степу під Переволочною. [7, с.273] За словами історика, "в полях під Переволочною, можна було побачити не одну зем'янку (жінка шляхетного стану О.К.), яка заручившись листом Яна III (польського короля О.К.) до запорозької старшини...і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового (з яким зустрічалися безпосередньо на Січі О.К.) викупити з неволі рідну бранку..." [7, с.273]

Є свідчення і про участь жінок у козацьких судах які, відбувалися безпосередньо на території Січі. В 1747 році п'ять козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п'яти запорожців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим. Без гаяття часу цих зловмисників "приговорено било" кошовим отаманом Павлом Козолецьким і "тамошнім товариществом...купно з мертвим тілом схоронити в яму...". Але вдова козака, яка також прибула (на Січ О.К.) на цей суд, (Виділено нами О.К.) повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував "деяким кредиторам" 223 крб.50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари козаків..." [40, с.134] Дотичні, до вже заявлених, сюжети про присутність жінок на Запорожжі фіксуються і в роботах відомого українського історика-джерелознавця Юрія Мицика [41, с.27] та дослідника Сергія Жеребкіна. [42, с.240-252]

Академік Дмитро Яворницький в своїй "Історії запорізького козацтва", опираючись на письмові джерела, також подав свідчення про те, що у відомості російського генерал-майора Текелі (в 1775 році) всіх жителів Запорозької землі, "тобто козаків і посполитих, чоловіків і жінок (Виділено нами О.К.) було показано 59637 душ". [43, с.124] Кошовий отаман Пилип Федорів, в тому ж таки 1775 році, свідчив в своєму рапорті про те, що в козацьких зимівниках проживали не лише козаки, а й жінки. [44, с.28]

Наведені факти, дають привід піддати сумніву категоричне твердження Д.І.Яворницького про те, що козаки-запорожці "не допускали в Січ жінок" та, що їм "не дозволяється бути жонатими у місці їх проживання (Січі)". [45]

Стає очевидним, що в українських воєводствах, біля татарських кордонів, жінка володіла значно більшою свободою ніж будь-де в глибокій корінній Європі. А обов'язкові для жінки писані закони на прикордонних землях були ті ж, що "що й у Литві, як тут, так і там литовський статут вважався кодексом, з яким треба було узгоджувати своє життя", але одна справа закон, а інша, відмінний від вироблених інституціями стабільного світу звичай і повсякденні практики пограничного життєустрою. Згідно яких нетрадиційна активність "прикордонних", здатних до "самих жадливих випробувань" сильних жінок, очевидно, набувала в очах спільноти рис повсякденності.

Ця різношерстна степова спільнота, на рівні побутової свідомості ординарних людей, скоріше за все, мала, вироблену під впливом різнорідних взаємопроникаючих факторів, традицію сприйняття (прочитання) образу сильної жінки. Бо саме в цей період, а мова йде про XVI- першу половину XVIII століття, в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави, до складу якої входили і українські землі, з'являється образ мужньої жінки-войовниці, захисниці східних кордонів Речі Посполитої. [46, с.33] Цей образ транслювався крізь призму запеклої боротьби степового соціуму з різного роду поневолювачами, через сюжети пов'язані з участю жінок в бойових діях козацьких загонів, захистом степових фортець "замочків" і поселень та визволенням з неволі бранців. Його особливістю стало значне розширення життєвого простору жінки, вихід за рамки унормованого інституціями стабільного світу трикутника - "чоловік-дім-родина" та освоєння традиційно чоловічих ролей воїна, лідера мікрогрупи, захисника Вітчизни.

Поява і закріплення в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави образу жінки-войовниці, степової амазонки, дає підстави стверджувати, що населення наближених до татарських кордонів пограничних “місцевостей” активно продукувало і розповсюджувало (експортуючи за межі регіону) інформацію (пісні, думи, легенди і перекази) не лише про повсякденні практики войовничої чоловічої спільноти, а й про повсякденне життя українських жінок.

В умовах постійної небезпеки та мінливого ритму існування, де людина щохвилини мусила бути готовою перейти від мирних занять до військових дій, основним нормуючим чинником життєустрою, локалізованого східними кресами Речі Посполитої, українського соціуму, поза всяким сумнівом, був військовий фактор. Він не лише підпорядковував своєму впливові повсякденні практики людей які проживали на цій території, але й стимулював населення регіону до вироблення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки.

Джерела та література:

1. Теза, належить відомому українському історику, етнографу і літератору другої пол. XIX ст. П.О. Кулішу. Вона, очевидно, відповідала уявленню автора і тогочасної гуманітарної науки про статус та межі присутності жінки в культурному просторі Запорозжя. Цит. за: Кривоший О.П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки. - Запоріжжя: Поліграф-Просвіта., 1998. - С.3.
2. Макаров А. Козацтво і бароко. //Запоріжці: До історії козацької культури/ Упорядк. тексту, передм. І.Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю.Іванченка. – К., 1993.
3. Див.: Кравченко А. Козацька наречена //Запоріжці: До історії козацької культури/ Упорядк. тексту, передм. І.Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю.Іванченка. – К., 1993. -С.215; Кривоший О.П. Козацька Україна: жінка зі зброєю. //Запорозька Січ. 1993. - 31 серп.; Його ж: Жінка в історії Запорозького козацтва. //Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції «Жінки України: сучасний статус і перспективи».- Одеса, 1995.- С. 45-47; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво. //Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону., Запоріжжя.-1997.Вип.5.-с. 18-24. Поодинокі стаття В.Андрущенка, що побачила світ в 1991 році (див.: Андрущенко В. Запоріжці і жіноцтво.// Наука і суспільство. 1991. - №7. – С.55-58), нажаль, не витримує критики.
4. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) – К.. 1993. – С.82.
5. Див.: Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002. – 359с.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. – 539с.; Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. Монографія. – Запоріжжя, 2006. – 243с. та ін.
6. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка XVI- XVII ст. Полтава 1920.
7. Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины. Киевская старина.-1883.-Июнь.
8. Дюби Жорж. Европа в средние века. [пер. с. фр. В. Колесникова]. – Смоленск: Полиграмма, 1994.
9. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002.
- 10.Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. Монографія. – Запоріжжя, 2006.
11. Пушкарьов Л.М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі.// Український історичний журнал. – 1970 - №10; Див також: Апанович О., Компан О.. Сучасниці дівчини з легенди. //Літературна Україна. 1969. – 7 бер.
- 12..Азбелев С.Н. Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т.з. разграничения жанров) // Славянский фольклор и историческая действительность. – М., 1965.
13. Эварницкий Д.И. Очерки по истории Запорожских Козаков и Новороссийского края. С-Пб., 1889.
14. Цит. за: Денисюк І. Амазонки на Поліссі. Луцьк: Настир'я 1993.
15. Див.: М. Литвин “Мемуари, относящиеся к истории. Южной. Руси”. Переклад К.Мельника. Вид І. К.,1890. – С. 41-42. Перевдягання жінок в чоловічий одяг було основною причиною виникнення в Англії XVI– початку XVIIст. дискурсу про маскуліну жінку. Це, нове для консервативної Англії віяння висміювали всі тогочасні моралісти, хронікери і навіть драматурги. Жінки які зважились носити чоловічий одяг, піддавались осуду і висміювались.
16. Про перевдягання жінок у військові обладунки див. роботи: В. Иванишева. Жизнь кн. Курбского въ Литвь и на Волины, К., 1849. Т.ІІ, - С.78-79 та Н. Мірзи-Авакянц Українська жінка XVI- XVII ст. Полтава, 1920. – С.3-45
17. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. – М., 1877.
18. Левицкий О.Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVIIст. // Киевская старина.1900. Кн.1
19. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. -Ч.8. - Т.ІІІ.- Акты о браном праве и Семеновом быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVIIвв. - К. 1909. (Далі - АЮЗР).
20. Див.: Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохий С.М. та ін. “Тії слави козацької повік не забудем...”: Історично-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648-1654 років. – Дніпропетровськ.,1989.
21. Див.:Родаченко І. У славнозвісній Буші// Народна творчість та етнографія. – 1969. - №1. – С.23-30; Бережков М. Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читання в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько. 14 сент.1909г.). – Ніжин, - 1909. – С.1-15; Українські перекази / Збір. М. Возняк; Мистец. оформл. М.Бутовича. (Репринтне вид. 1944) – К.: Абрис, 1993.- 120с.:іл.; Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. – Львів: Центр Європи, 2005 та ін.
22. Українські перекази / Збір. М. Возняк; Мистец. оформл. М.Бутовича. (Репринтне вид. 1944) – К.: Абрис, 1993.
23. Родаченко І. У славнозвісній Буші// Народна творчість та етнографія. – 1969. - №1. – С.23-30; Див. також

- Єфименко А.Южная Русь. – СПб, 1905. – Т. – С.85; Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні- Руси XVI-XVIIIвв. Львів: Вид-во Наук. товариства ім. Т.Шевченка, 1900. – С.56-57.
24. Див.: Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654гг. К.: Наукова думка,1965. – С.119, 590, 613; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1889, Т.14. – С.902.; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч.6 – Т. 1. – Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIIвв. (1498-1653гг.). – К., 1876. – С.427. Центральный державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 22. – Оп.1. – Спр.14, арк. 120зв.; Архив Юго-Западной России... – Ч.6. – Т.1 – Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIIвв. (1498-1653гг.). – К., 1876. – С.118.
25. АЮЗР. – Ч.6. – Т.1.
26. Центральный державний історичний архів України, м.Київ. Ф. 22. – Оп. 1. – Спр.14, арк.. 120 зв. (Далі – ЦДІАК).
27. Див.: АЮЗР. – Ч.6. – Т.1.- С.119, 350, 427.
28. АЮЗР - Ч.7. - Т.1.- Акты о заселении Юго-Западной России. – К.,1886.
29. Див.:Величко С. Літопис. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. Т. 1., К. 1991.
30. Іван Крип'якевич Запорозьке військо // Історія українського війська. Видання Івана Тиктора, Львів.1936.
31. Charewiczowa L. Kobieta w dawnej Polsce. - Lwow, 1938.
32. АЮЗР - Ч.6. - Т.1.
33. Обговорення плану нападу, очевидно, відбувалось між подружжям в письмовій формі, бо князь Роман Кирикович Ружинський в цей час (з 1608 року) знаходився, будучи гетьманом, у Московському поході (помер у 1610 році під Смоленськом). Див.: Новицкий И.П. Князья Ружинские: (Памяти М.А.Максимовича) // Киевская старина. – 1882. - №4.- С.78.
34. В. Іванишев. Жизнь кн. Курбскаго въ Литвь и на Вольни, - К., 1849. Т.II.
35. У XVI-XVIIст. думами називали будь-які ліричні журливі пісні. Термін “дума” на означення епічних кобзарських речитативів виник у першій половині ХІХст.
36. Пономарев И. Запорожская песня // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII.
37. Козацькі пісні. /Упорядк. тексту, вступ стаття. О.М.Хмільовської.. – К., 1969.
38. АЮЗР - Ч.7. - Т.1.
39. Н.Ю. Мірза-Авакянц. Віймки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні. - Харків., 1930.
40. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII- XVIIIст.: кордони, населення, право. - К.,1992.
41. Мищик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIIIст. – Дніпропетровськ, 1997.
42. Жеребкин С. Гендерные “политики идентификации” в эпоху козачества. //Гендерные исследования. Харків, 1998. -1998. -№1.
43. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.1 – Львів, 1990.
44. Скальковский А. История Новой Сечи. Т.1. – Одеса, 1885.
45. Твердження Д.І.Яворницького не витримує критики з огляду на той факт, що значна кількість козацьких старшин, полковників, кошових і гетьманів мала законних дружин та дітей. В числі одружених кошових були: кн. Михайло Остафійович Ружинський (1584-1586), дружина Раїна Яцьківна Миськовська. Див.: Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. -С.626. Кн. Кирик Ружинський (1588), дружини Авдотія Андріївна Ку невська, див.: Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. -С.625 та Ядвіга Фальчевська, див.: АЮЗР Ч.VIII., Т.III. – С. 688. Іван Сірко мав дружину Сірчиху, Іваниху та щонайменше трьох дітей, див.:Маслійчук В. Altera patria. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Харків, 2004. – С.56-63. та ряд інших. Вважаємо, що це тема окремого дослідження.
46. Любамирски Л. “Воинственная женщина” в культуре польско-литовского содружества. // Женщины на краю Европы. (Под ред. Е.Гаповой) - Минск, 2003.